

OSMANLI DEVLETİ’NDE MODERNLEŞME SÜRECİNDE YAPILAN İDARİ REFORMLARIN TAŞRADA UYGULANMASI: ŞIRNAK KAZASI ÖRNEĞİ (1850-1915)* **

Implementation of Administrative Reforms in Modernization Process of Ottoman Empire in the Province: The Sample of Şırnak (1850-1915)

Arş. Gör. Ahmet GÜLENC

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

agulenc@ksu.edu.tr Kahramanmaraş/Türkiye

ÖZ

Osmanlı Devleti’nde, XIX. yüzyılın başlarından itibaren meydana gelen modernleşme süreci, özellikle Tanzimat Fermanının (Gülhane hatt-ı hümayunu) ilanı ile beraber devletin sosyal, ekonomik ve idari yapısında bir takım reformların yapılmasını sağlamıştır. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de merkez ve taşra idari birimlerinde yapılan reformlardır. Dönemin şartlarına göre merkezden uzak, Anadolu coğrafyasının güney doğusunda ve kırsal bir bölgesinde yer alan Şırnak kazasında, Tanzimat ve sonrasında meydana gelen idari reform uygulamalarına uygun olarak kaza idari meclisi, kaza deavi meclisi, belediye teşkilatı ve hükümet konağı gibi kurum ve kuruluşlar oluşturulmuştur. Tüm bu kurum ve kuruluşlara merkezden çeşitli tayinler yapıldığı gibi, müslim ve gayr-i müslim yörenin ileri gelenleri de bu kuruluşlarda yer alarak idarenin tesisinde aktif roller üstlenmişlerdir.

Çalışmanın amacı, Osmanlı modernleşme sürecinde yapılan idari reformların Şırnak kazasındaki uygulamalarını tespit etmektir. Başta Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi ve Devlet/Vilayet salnameleri olmak üzere konu ile ilgili ikincil kaynaklardan da yararlanılan çalışmada, modernleşme sürecinde idari anlamda yapılan reformların merkezden taşraya nasıl yansıdığı, reformların uygulanmasında çekilen güçlükler ve halkın bu idari reformlara verdikleri tepkiler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Devleti,
Modernleşme, İdari Yapı,
Kaza, Şırnak

Keywords

Ottoman Empire,
Modernization,
Administrative Structure,
District (Kaza), Şırnak

ABSTRACT

The modernization process which took place in the Ottoman Empire since the beginning of the 19th century, especially with the declaration of Edict of Tanzimat (the rescript of Gülhane) made some reforms in the social, economic and administrative structure of the state. One of the most essential features of this era is the reforms carried out in central and country administrative units. According to conditions of the era the institutions and organizations like board of governors, municipal organization, and government office were constituted after the reorganization (tanzimat) in the district of Şırnak in the south eastern of Anatolia and in a rural area that is far away from center. As various appointment from center to all these institutions and organization were made the establishment of muslim and non-muslim have also taken part in these organizations and taken an active role in the establishment of administration.

The aim of this study is to determine the implicaton of modernizatopn process of Ottoman in Şırnak. In this study especially the presidential Ottoman archives and the secondary sources related to the subject were also used. In

* Bu makale, 2-4 Mayıs 2019 tarihlerinde Şırnak Üniversitesinde gerçekleştirilen Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Kongresi’nde bildiri olarak sunulmuştur.

** Bu makale, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı’nda hazırlanan *Osmanlı İdari Taksimatında Şırnak Kazası ve Aşiretler Arası Mücadeleler (1850-1914)* isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

the process of modernization, the reflections of the administrative refinements from the center to the country, the difficulties in the implementation of the regimes and public reactions to the administrative reforms has been put forward.

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin idari, askeri ve adli yapısı Anadolu Selçuklularının bir devamı niteliğinde olup, İlhanlılar ve Mısır Memluklerinin etkisine de kısmen haizdir (Köprülü, 1991: 61). Kuşkusuz, Selçuklu ve Bizans imparatorluğunun sınırlarında kurulan devletin, kısa zamanda büyüyerek tarihin akışını asırlarca değiştirecek bir imparatorluk haline gelmesinde bu etkilerin rolü büyüktür (Barkan, 1943: 343). Devletin kuruluş ve genişleme aşamasında Rumeli ve Anadolu topraklarında kısa zamanda yayılması beraberinde idari-askeri örgütlenmeyi de getirmiştir. Yayılma dönemindeki idari kurum ve kuruluşlar büyük ölçüde askeri örgütlenmeyi izlemekte olup, merkeziyetçi bir sistem benimsenmiştir (İnalçık, 2009: 48-50). Bu amaçla fethedilen yerlere ilk olarak sultanın kanuni otoritesini temsil etmek üzere bir kadı ve icra gücünü temsil etmek üzere bir bey (beylerbeyi, sancak beyi) tayin edilmiştir (Saydam, 2015: 122).

3 Kasım 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayununun (Tanzimat Fermanı) okunması ile başlayan Tanzimat Dönemi, Osmanlı Devleti'nde siyasi, sosyal, ekonomik açılardan olduğu gibi idarî açıdan da yeni bir dönemin, değişim ve dönüşümün başlangıcını teşkil etmiştir (Ahmed Lûtfî Efendi, 1999: 1026-1029; Cevdet Paşa, 1991: 7-8; Mehmed Memduh Paşa, 1990: 17-37; İnalçık, 1941: 255; İnalçık, 1990, 38; Hamlin, 1877: 46-57). Tanzimat Fermanı, devletin eski gücünü ve kudretini kaybetmesini şer-i şerife ve kanunlara uyulmamasına bağlıyor ve bu şekilde yönetilemeyen devletlerin yıkılmaya yüz tutacağını bildirmiştir. Ferman, devletin iyi idare edilmesi ve yurttaş ile devlet arasındaki ilişkiyi yeniden sağlamlaştırmak için yeni kanunların yapılmasını gerekli görmüştür (BOA. MFB. 48; Beyoğlu, 2013: 35). Merkezi idarenin devletin tüm kurum ve kuruluşlarında etkin ve verimli bir şekilde işlemesi devletin ekonomik, sosyal ve siyasal yönden de gelişmesi ve ilerlemesini beraberinde getirecekti. Bu nedenle Tanzimat'la beraber merkeziyetçilik ön plana çıkarılarak yerinden yönetim anlayışı uygulanmaya başlanmıştır (Ortaylı, 2008: 496). Yerinden yönetim anlayışındaki temel gaye, taşradaki mülki idarecilerin keyfi uygulamalarına son vererek onların merkeze bağlanmasını sağlamak, idarecilerin başlarına buyruk hareket etmelerini önlemek ve böylece merkezi otoriteyi daha sağlam temeller üzerine oturtmaktır (Mahmud Celaledin Paşa, 1983: 32; Eryılmaz, 2010: 112).

Tanzimat Fermanının ilanını müteakip idari yapıda meydana gelen yeniliklerin başında iltizam sisteminin kaldırılarak yerine muhassıllıkların kurulması gelmektedir. Merkezi idare tarafından sancakların idaresi için görevlendirilen muhassıllar, görev yaptıkları sancaklarda muhassıllık meclislerini kurarak, vergilerin belirlenmesi, dağıtılması ve toplanmasından sorumluydular. Tüm bu görevler için muhassıllara yardımcı olmak üzere mal, nüfus ve emlak kâtipleri de görevlendirilmiştir (Çadırcı, 2013: 208-209). 1840'ta kurulan muhassıllık kurumu; bürokratik altyapı eksikliği, vergilerin toplanmasındaki adaletsizlik ve halkın böyle bir sisteme adapte olamaması gibi nedenlerden dolayı 1842'de kaldırılmıştır (Efe, 2010: 87-88).

14 Şubat 1842'de Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe giren nizamnamede; halkın refahını sağlamak amacıyla her eyaletin mali, idari ve güvenlik işleri eyaletin müşirine havale edilip, maiyetinde defterdar görevlendirilmiştir. Sancaklarda muhassılların yerine kaymakamlar, kazalarda ise eşraf tarafından seçilen müdürler idareci olarak tayin edilmişlerdir. Kaza müdürlerinin faaliyetleri, müşir, defterdar ve kaymakamlar tarafından kontrol edilecekti. Sancak ve kazalarda görevli müdür, kaymakam ve hâkimler ile ahalinin ileri gelenleri haftada iki veya üç gün toplanıp, sancak ve kazalarıyla ilgili yaptıkları görüşmeleri eyalet müşirine bildireceklerdi (Takvim-i Vekayi, 1258: 238).

Muhassıllık meclisleri ise yapı ve işleyişinde önemli değişiklikler olmamakla beraber "memleket meclisi" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. 1849'a kadar varlığını devam ettiren memleket meclisleri; halkla, yönetimin çeşitli kademelerinde bulunan memurlar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözme, yöneticileri denetleme, vergi gelirlerini toplama, kaymakam, kaza müdürleri ve defterdarların tuttıkları gelir ve gider defterlerini inceleme gibi yetkilere sahipti (Çadırcı, 2013: 215). 1849'da yayımlanan nizamname ile eyalet, sancak, kaza ve köy idareleri yeniden düzenlendi. Memleket meclisleri, eyalet meclislerine dönüştürülerek sancak merkezlerinde küçük meclisler kurulmaya başlandı (Güneş, 2015: 12). Nizamnameye göre; eyalet merkezlerindeki meclislerin başkanlığı validen

alınarak yerine vali derecesinde merkezden atanan bir görevliye verilip, maiyetine iki kâtip ve ulemadan bir üye de tayin edilmiştir. Vali, defterdar, hâkim ve müftü meclisin doğal üyesi, dört Müslüman ve varsa dört gayr-i Müslim üye de seçilmiş üye olarak eyalet meclisinde yer almışlardır (Çadırcı, 2017: 290).

1864 vilayet nizamnamesi ile eyaletlerin yerine birkaç sancaktan meydana gelen vilayetler kurulmaya başlandı. Vilayette vali, sancakta mutasarrıf ve kazada kaymakam en yetkili mülki amirler olup, merkezi idare tarafından tayin edilmekteydiler. Köylerin idaresi ise seçimle belirlenen muhtarlar tarafından verilmiştir. Vilayet, liva ve kazalarda memurlar, eşraf ve gayr-i Müslim temsilcilerin yer aldığı birer meclis-i idare, vilayet merkezinde ayrıca bir meclis-i umumi kurulması da kararlaştırılmıştır (Ortaylı, 1994: 312-313).

1871 vilayet nizamnamesi ile vilayetler livalara, livalar kazalara ve kazalar da nahiye ve köylere ayrılmıştır. Nizamnamede idari memurların görev ve sorumlulukları, idare meclisleri, vilayet umumî meclisi, vilayet, kaza, nahiye ve köy idareleri ve belediye meclislerinin yönetimi ile ilgili maddeler bulunmaktaydı. Ayrıca kaza ile köy arasında müdür yönetiminde nahiye idari birimi ve her nahiyede kendisine bağlı köylerin temsilcilerinden oluşan bir nahiye idare meclisi kurulması kararlaştırılmıştır (Gençoğlu, 2011: 36).

Tanzimat Devri Osmanlı idari yapısında yapılan reformların temel amacı merkezi otoritenin devletin her kademesinde tesis edilmesini sağlamaktır. Bu durum sağlandığı takdirde halkın, can, mal ve ırz güvenliği sağlanacak, vergilerin toplanması kolaylaşacak, yerel yöneticilerin halka baskı yapması engellenecek ve böylece devletin dağılması engellenecekti.

2. İDARİ REFORMLARIN ŞIRNAK KAZASINDA UYGULANMASI

Tanzimat'la beraber yapılması düşünülen idari, askeri ve sosyo-ekonomik yenilikler devletin genelinde aynı zamanda uygulanmamıştır. Öncelikle devletin kesin denetiminde olan Edirne, Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas Eyaletlerinde mal-mülk sayımı yapılarak Tanzimat'ın uygulanmasına başlandı (Shaw, 1992: 39; Çadırcı, 2006: 199). Diyarbakır ve çevresinde ise Tanzimatın uygulanmasına 1845'in martında başlandı (Takvim-i Vekâyi, 1261: 281). Tanzimat'a dâhil edilen Diyarbakır ve sancaklarına 28 Mart 1845 tarihinde merkezi idare tarafından defterdar, kaymakamlar, kâtipler, sandık emanetçileri ve kaza müdürleri tayin edilerek bu görevlilere maaş tahsis edilmiştir (BOA., İ.DH., 64/5179; Diyarbakır Şeriyye Sicili, 352/20; Ahmed Lûtfî Efendi, 1999: 1186-1187). Kaymakamlar, defterdar ve diğer memurlara Tanzimat Fermanı gereğince her kazanın gelirleri tespit edildikten sonra elde edilen gelire göre vergi alınması, kimseden haksız yere vergi alınmaması ve ahaliye iyi davranılarak asayiş sağlanmaları gerektiği de bildirilmiştir (Diyarbakır Şeriyye Sicili, 352/19). Fakat gerek bazı idari görevlilerin halka iyi davranmamaları gerekse de yurtluk-ocaklık şeklinde idare edilen bazı sancakların Tanzimat'ın uygulanmasına karşı çıkmaları bölgede bir düzensizliğin oluşmasına neden olmuştur (Takvim-i Vekayi, 1261: 293/2-3; Ahmed Lûtfî Efendi, 1999: 1202; BOA, MVL, 6/31).

Merkezi idare, Diyarbakır ve çevresinde Tanzimat'ın kesin bir şekilde uygulanacağı noktasında ısrar edince, bölgede hüküm süren aşiret beyleri ve ağalar, kendi hakimiyet sahalarında bir takım tepkiler vermeye başlamışlardır (Ahmed Lûtfî Efendi, 1999: 1246). Tepkilerin şiddetini artırması ve merkezi idarenin bu tepkilerden haberdar olması üzerine 18 Mart 1847'de Anadolu Ordusu Müşiri Osman Paşa'ya gönderilen bir emirnamede, Diyarbakır eyaleti dâhilindeki bazı mahlelerde olayların ortaya çıktığı, haydut ve serserilerin yolculara saldırıp mallarına el koydukları, ahaliye zarar verdikleri, bu kişilerin acilen tespit edilip tutuklanmaları, hiç kimsenin mağdur edilmemesi ve asayişin acilen sağlanması talep edilmiştir (Diyarbakır Şeriyye Sicili, 352/51).

13 Aralık 1847 tarihinde Takvim-i Vekayi'de konu ile ilgili çıkan habere göre; bölgede hüküm süren ağaların halka zulmettikleri bu nedenle halkın perişan olduğu bu uygulamaların önüne geçmek ve bölgede asayiş ve düzeni tesis etmek için bölgeyi iyi bilen biri tarafından idare edilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Takvim-i Vekâyi, 1264: 360/1-2). Nihayetinde bölgenin belli bir düzen içerisinde ve güvenli bir şekilde idare edilmesi, asker temini ve vergilerin toplanmasının sağlanması için, Diyarbakır Eyaleti, Van, Muş ve Hakkâri Sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilerek Kürdistan Eyaleti kurulmasına karar verilmiştir (Diyarbakır Şeriyye Sicili, 352/57; BOA., A. MKT., 106/35;

Ahmed Lûtfî Efendi, 1999: 1253; Yılmazçelik, 1999: 222). Eyaletin kurulmasından sonra bölgede meydana getirilen yeni idari teşekküllerden birisi de Şırnak nahiyesi olmuştur.

Şırnak'ın Osmanlı idari yapısında kendi adıyla dâhil olmasına ilk olarak Hicri 27 Rebi'ü'l-evvel 1271 (M.12 Aralık 1854) tarihli bir tezkirede rastlanılmıştır. Tezkire de Şırnak, "Mardin sancağına tabi Hacı Behram kazası dâhilinde kâin Şırnak nahiyesi" olarak ifade edilmiştir (BOA, İ. MVL. 321/13643). 29 Mayıs 1860 tarihli bir başka belgede ise Şırnak'ın idari bakımdan "kaza" olarak tabir edildiği fakat aynı belgede yapılan araştırmalar neticesinde henüz bu isimde bir kazanın mevcut olmadığı yazılmıştır (BOA., A. MKT. MHM., 183/89). 9 Şubat 1874'te Siirt kazasına bağlı Dergul ve Cizre kazasına bağlı Hacı Behram nahiyelerinin bu kazalardan tefriki ile Mardin sancağına bağlı Şırnak kazası kurularak, adı geçen nahiyeler de bu kazaya bağlanmışlardır (BOA, ŞD., 1454/48). 1875 yılından itibaren ise Şırnak kazasına devlet memurları tayin edilerek, idari reformların kazada uygulanmasına başlanmıştır.

2. 1. Şırnak Kaymakamlığının Kurulması

1864 ve 1871 vilayet nizamnamelerine göre kaza birimlerinin yönetimi merkezden tayin edilen kaymakamlara verilmiştir (Ortaylı, 1994: 312-313; Çadırcı, 2013: 251-252; Gençoğlu, 2011: 36). Kaymakamlar, görevli oldukları kazaların idari, mali ve güvenlik işlerinin icra edilmesinden sorumluydu. Ayrıca, kaymakama mali işlerde yardımcı olmak üzere mal müdürü, yazışmaların yapılması ve muhafazası için de tahrirat kâtibi merkez tarafından tayin edilmiştir (Ortaylı, 2000: 82; Karal, 2007: 309-310; Güneş, 2014: 348-349). Kaymakamın hazır bulunmadığı durumlarda ise kendisine naip (vekil) vekâlet ederdi. (Avcı, 2006: 311).

Şırnak'ın 9 Şubat 1874'te idari birim olarak kazaya dönüştürüldüğü yukarıda ifade edilmişti (BOA, ŞD., 1454/48) Bu tarihten bir yıl sonra ise Şırnak kazasına merkezden kaymakam ve diğer idari memurlar tayin edilmiştir. Aşağıdaki tabloda 1875-1885 yılları arasında Şırnak kazasında görev yapan memurlar ve görevleri yer almaktadır.

Tablo 1. 1875-1885 tarihleri arasında Şırnak kazasında görevli memurlar ve görevleri¹

1875	1876	1877
Kaza-i Şırnak	Kaza-i Şırnak	Kaza-i Şırnak
Kaimakamı: Yasin Efendi	Kaimakamı: Rıza Efendi	Kaimakamı: Abdullah Efendi
Naibi: Şakir Efendi	Naibi: Şakir Efendi	
Mal Müdürü: Derviş Efendi	Mal Müdürü: Süleyman Efendi	
Tahrirat Kâtibi: Arif Efendi	Müftü: (belirtilmemiş) Efendi	
	Tahrirat Kâtibi: Naim Efendi	
1879	1883	1885
Kaza-i Şırnak	Şırnak Kazası	Şırnak Kazası
Kaimakamı: Veli Sabri Efendi (Haziran)	Kaimakamı: Nusred Efendi	Kaimakamı: Ali Attah Efendi
Kaimakamı: Ahmed Bey (Ağustos)	Naibi: Abdah Efendi	Naibi: (belirtilmemiş) Efendi
	Müftü: (belirtilmemiş) Efendi	Müftü: (belirtilmemiş) Efendi
	Mal Müdürü: Ali Efendi	Mal Müdürü: Musa Rıza Efendi
	Tahrirat Kâtibi: Mustafa Efendi	Tahrirat Kâtibi: Hacı Efendi

¹ Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1292: 76-77; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1293: 114-115; BOA, MAD.d., 13312: 1; BOA, İ.DH., 787/63952; BOA., İ.DH., 789/64111; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1300: 82-83; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1302: 121-122.

Kazada kaymakamlığın kurulmasından sonra diğer idari reformların uygulanmasına da başlanmıştır. Bu bağlamda Şırnak'ta kaza idare meclisi, kaza de'avî meclisi, kaza belediye teşkilatı ve kaza hükümet konağı teşkil edilmiştir.

2. 2. Kaza İdare Meclisinin Kurulması

Kaza idare meclisi kaymakamın başkanlığında; mal müdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi (naib), müftü ve gayri resmi cemaatlerin ruhani reislerinden meydana gelmekteydi. Meclisin doğal üyesi olan bu kişilerin yanında seçimle belirlenen iki müslüman, iki gayr-i müslim üye de mecliste yer alırdı. Mecliste yöre eşrafından kimselere de yer verilmiş, böylece alınan kararların uygulama noktasında çıkabilecek sorunlar minimize edilmeye çalışılmıştır (Ortaylı, 2000: 82). Kaza idare meclisleri; idari davalar, gelir ve giderlerin gözden geçirilmesi, devlete ait kurum ve kuruluşların korunması, beledi tesislerin yapılması ve onarılması gibi hizmetleri yerine getirmekteydi. Ayrıca köy yollarının yapımı, bakımı gibi konuları da görüşür, ziraat ve ticaretin geliştirilmesi için liva ve vilayet meclislerine önerilerde bulunurdu (Çadircı, 1991: 260). Kaza idare meclisi vergi itirazlarını görüşmek için başvuru alan ilk birimdir. Kaza meclisleri; kaymakamın yetkisi dâhilindeki mukaveleler ve alım satım işlemlerinin usule uygunluğunu inceler, denetim görevini yerine getirir, itirazlarını veya yetkisini aşan konuları ise liva idare meclislerine havale ederdi (Ortaylı, 2000: 82).

Kaza idare meclisine üye seçimi iki yılda bir yapılmakta olup, kaymakam başkanlığında, hâkim, müftü, gayri müslim ruhani liderler ve kaza kâtiplerinden meydana gelen kaza tefrik meclisi tarafından üyeler belirlenirdi. Üye sayısının üç katı kadar müslim ve gayr-i müslim aday, kaza ihtiyar meclisine bildirilir, ihtiyar meclisi elemelerini yaptıktan sonra geri kalan isimleri tekrar meclis-i tefrike gönderirdi. Meclis-i tefrik de kalan adaylar arasında son bir eleme yapıp, listeyi kaymakama sunardı. Kaymakam, bu isimleri mutasarrıfa ileterek, asıl üyelerin seçilmesini sağlardı (Güneş, 2014: 310). Kaza idare meclislerine üye seçilmek için; Osmanlı tebaasından ve yörenin ileri gelenlerinden olmak, 30 yaşını geçmiş ve senelik belli bir miktar (500 kuruştan az) vergi vermek şartları aranırdı. (Çadircı, 1991: 261) Aşağıdaki tabloda Şırnak kazasının idare meclisi üyeleri yer almaktadır.

Tablo 2. 1875-1885 tarihleri arasında Şırnak Kazasının idari meclisi üyeleri²

1875	1876	1883
Şırnak Kazası	Şırnak Kazası	Şırnak Kazası
Meclis-i İdare	Meclis-i İdare	Meclis-i İdare-i Kaza
Re'isi: Kaymakam	Re'isi: Kaymakam Efendi	Re'isi: Kaymakam Efendi
Mal Müdürü	Naib Efendi	Naib Efendi
Tahrirat Kâtibi	Müftü Efendi	Müftü Efendi
Yusuf Ağa	Mal Müdürü	Mal Müdürü
Diğeri	Tahrirat Kâtibi	Tahrirat Kâtibi
Sor Ağa	Mehmed Ağa	İbrahim Ağa
	Yusuf Ağa	Zekai Ağa
		İsmail Ağa
1885		
Şırnak Kazası		
Meclis-i İdare		
Re'isi: Kaymakam Efendi		
Aza-yı Tabiye		Aza-yı Müntehabe
Naip Efendi		İsmail Efendi
Mal Müdürü		İbrahim Ağa
Tahrirat Kâtibi		Münhal

2. 3. Kaza De'avî Meclisinin Kurulması

1864 Tarihli vilayet nizamnamesi ile Osmanlı Devleti idari anlamda vilayet, sancak, kaza, nahiye ve köylere taksim edilmiştir (Karal, 2011: 167). İdari yapı da meydana gelen bu sistem beraberinde yargı alanında da yeni bir yapılanmayı getirmiştir. Buna göre kaza merkezlerinde deavi meclisleri

² Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1292: 76-77; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1293: 114-115; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1300: 82-83; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1302: 121-122.

kurulmasına başlanmıştır (Belgesay, 1999: 215). Meclis, köylerde ihtiyar meclisleri tarafından çözülemeyen anlaşmazlıklar, kazadaki kabahat suçları, yüz kuruluşun altındaki hukuki anlaşmazlıklar ve ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerdeki ticari davalara bakmak ve bunları sonuçlandırmakla görevlendirilmiştir. (Ekinci, 2004: 165). Meclisin üyeleri hâkim veya naip başkanlığında, seçimle belirlenmiş iki Müslüman iki de gayr-i müslim olmak üzere dört mümeyyizden meydana gelmekteydi (Çadırcı, 2017: 250). De'avi meclisinde alınan kararlar, öncelikle kaza kaymakamına bildirilmekteydi. Kaymakam, yetkisi dâhilinde olan kararları sonuçlandırır, yetkisi dışında kalanları ise mutasarrıfa arz ederdi (Ekinci, 2004: 165).

Modernleşme sürecinde adli yapıda meydana gelen reformların Şırnak kazasında da uygulandığı, bu anlamda kazada 1875-1876 yıllarında kaza de'avi meclisinin faaliyette olduğu tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda Şırnak kazası de'avi meclisinin üyeleri ve görevleri yer almaktadır.

Tablo 3. Şırnak Kazası Meclisi-i Deavi üyeleri ve görevleri³

1875	1876
Şırnak Kazası	Şırnak Kazası
Meclis-i De'avî	Meclis-i De'avî
Re'isi: Naip	Re'is: Naib Efendi
Mümeyyiz	Derdest-i İntihabadar
Bu dahi	De'avî Kâtibi: Abdulcabbar Efendi
Bu dahi	Kaza Sandık Emni: Şimas Kiryakos Efendi
Katib Mustafa Efendi	

1879 tarihli “Mehakim-i Nizamiyenin Teşkilat Kanunu” ile sancak merkez kazası dışında, her kazada bir “kaza bidayet mahkemesi”, vilayet merkez sancağı dâhil her sancakta bir “merkez bidayet mahkemesi” ve her vilayet merkezinde de bir “istinaf mahkemesi” kurulmuştur. Aynı tarihli bir fermanla da “deavi meclisi”nin adı “kaza bidayet mahkemesi” olarak değiştirilmiştir (Durhan, 2008:81-82). Şırnak kazasındaki meclis-i deavi de bu tarihten sonra bidayet mahkemesi adını alarak faaliyetlerine devam etmiştir.

Tablo 4. 1883-1885 Tarihler Arasında Şırnak Kazasının Meclis-i Bidayeti ve Görevlileri⁴

1883	1885
Şırnak Kazası	Şırnak Kazası
Mahkeme-i Bidayet-i Kaza	Bidayet Mahkemesi
Re'is: Naib Efendi	Re'is: Naib Efendi
(belirtimemiş) Efendi	Aza: Yusuf Efendi
(belirtilmemiş) Efendi	Aza: Mihail Efendi
Katib-i Evvel: İsmail Efendi	Baş Katib: İsmail Bey
Katib-i Sani: Hasan Efendi	Müstandik Muavini: Gabril efendi
Sandık Muavini: Salih Efendi	Katib-i sani: Mustafa Efendi
Kaza Sandık Emni: Mehmed Said Efendi	

2. 4. Kaza Belediye Teşkilatının Kurulması

1864 ve 1871 tarihli vilayet nizamnamelerinde belediye dairelerinin ve meclislerinin temelleri atılmıştır (Gençoğlu, 2011, 36). Öncelikle İstanbul'da modern bir belediye teşkilatının kurulması için çalışmalar başlamış ve böylece ilk belediye teşkilatı İstanbul'da faaliyete başlamıştır (Eryılmaz, 2002: 1323). 1876'da hazırlanan “Vilayet Belediye Kanunu” her şehir ve kasabada birer belediye örgütünün kurulmasını gündeme getirmiştir (Ünal, 2011: 244).

Belediye meclisi reis, reis muavini ve seçimle belirlenen altı üyeden oluşmaktaydı. Üyeler iki yılda bir yapılan seçimle belirlenip, yörede bulunan çeşitli dini cemaatlerin temsilcilerinden meydana

³ Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1292: 76-77; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1293: 114-115.

⁴ Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1300: 82-83; Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1302: 121-122.

gelmekteydi. Merkezi hükümet tarafından üyelikleri onaylananlar görev yerlerine tayin edilirdi. Her yıl üyelerin yarısı kur'a ile değiştirilerek, mağdur olmaları engellenirdi (Ortaylı, 2000: 176). Belediye meclisine üye seçilebilmek için; cinayetele mahkûm olmamak, medeni haklara sahip olmak, zabıttan ve memurlardan olmamak aranan şartlardı. Yaş sınırı 25 olup, müteahhitlik yapanların üye olmaları yasaklanmıştı (Çadırcı: 1991: 277). Belediye meclisleri; imar denetimi, yol ve kaldırım yapım ve onarımı, suyollarının bakımı, memleketin düzen ve temizliğinin yapılması, ulaşım araçlarının sağlanması, yangın tulumlarının kurulması gibi görevleri yerine getirmekteydi. Belediye yasaklarına uymayanlara, para cezası kesilmekteydi (Ortaylı, 2000: 177).

1883 tarihli Salname-i Vilayet-i Diyarbekir'de Şırnak kazasında belediye teşkilatının kurulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Fakat belediye meclisi üyelerinin ismi yazılmamıştır (Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1300: 82-83).

Tablo 5. H.1300/M.1883 Tarihli Salname-i Vilayet-i Diyarbekir'de Şırnak Kazasının Belediye Meclisi⁵

Şırnak Kazası	
Belediye Meclisi	
Aza	Reisi: (belirtilmemiş) Efendi
Katib:(belirtilmemiş) Efendi	Aza
	Sandık Emni: (belirtilmemiş) Efendi

1885 tarihli vilayet-i Diyarbekir salnamesinde de Şırnak kazasının belediye meclisine yer verilmiş ise de mahalinden defteri gelmediği için üyelerinin kimler tarafından olduğu ve belediyenin yaptığı hizmetler hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. (Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1302: 121-122).

2. 5. Kaza Hükümet Konağının Kurulması

Daire-i Hükümet veya Bâb-ı hükümet olarak da adlandırılan hükümet konakları, devletle ilgili her türlü işlerin görüldüğü yapılar (Sakaoğlu, 1985: 139). Tanzimat dönemi ile başlayan merkezleşme politikaları çerçevesinde devlet, otoritesini sınırları dâhilinde yer alan bütün yönetim birimlerinde tesis etmek için çeşitli girişimler başlatmıştır. Bu girişimlerden biri olarak görülen hükümet konaklarının inşası sayesinde devletin otoritesi, vilayet merkezlerinden başlayarak en küçük nahiyelere kadar etkisini göstermiştir (Yazıcı, 2008: 947).

Şırnak kazasında hükümet konağının ne zaman yapıldığı ile ilgili kesin bir belge olmamakla beraber, 10 Kasım 1915'te bir binanın hükümet konağı olarak kullanılması ve gerekli malzemelerin alınması için Bitlis Vilayeti Muhasebe müdürlüğünden havalename talep edildiği tespit edilmiştir (BOA, DH.MB..HPS., 29/53). Bunun üzerine Bitlis Vilayeti Muhasebe Müdürlüğü; senelik bütçede karşılığı olmadığından hükümet binasına dönüştürülmek için satın alınmak istenen bina için havalename gönderilemeyeceğini ifade etmiştir (BOA, DH.MB..HPS., 24/24). 13 Mart 1920'de ise Şırnak kazasındaki hükümet konağı için aylık 150 kuruş olmak üzere, iki aylık toplam 300 kuruşluk kira bedeli tahsis edilmiştir (BOA, DH.MB..HPS., 33/59).

2. 6. Şırnak Kazasının Nahiyeye Dönüştürülmesi ve Meydana Gelen Tepkiler

Şırnak'ın son olarak H.1302/M.1885 Salname-i Vilayet-i Diyarbekir'de kaza olarak gösterilmesinden bir yıl sonra Diyarbekir, Bitlis ve Hakkâri vilayetleri nüfus idaresi müdürlüklerine gönderilen bir müzekkirede güvenliğin sağlanması ve kanunların daha iyi uygulanması için Dergul nahiyesinin Bitlis vilayetine, Goyan nahiyesinin ise Hakkâri vilayetine bağlanması ile Şırnak'ın kaza olarak idare edilmesine son verilerek yakınlığı ve uygunluğu göz önünde bulundurularak, Erüh kazasına bağlı bir nahiyeye olarak idare edilmesi gündeme gelmiştir (BOA, DH. MKT, 1367/25). Kazanın hükümet merkezi ise Bêspîn karyesine nakledilmiştir (BOA, ŞD., 1460/24). Şırnak kazasının lağvıyla açıkta kalan adli memurların Diyarbakır dâhilindeki dört nahiyenin birleştirilerek meydana getirdiği Dirik/Derik kazasına nakledilmeleri ve Şırnak kaza naibinin de Dirik kadı vekilliğine tayinine karar verilmiştir. Şırnak'taki nüfus müdürlüğünün de Dirik kazasına nakledilmesiyle Şırnak için yapılan mühür de iptal edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1372/75). Bu karardan iki ay sonra da Şırnak kaymakamlığının hangi vilayete bağlanacağı yazılıp, bu ilhakın ne türlü sorunlar doğuracağı değerlendirilmiştir. Fakat Cizre merkezinden çekilen telgraflarla ahalinin bu karara itiraz ettiklerini ve Şırnak kaymakamlığının tekrar

⁵ Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, 1300: 82-83.

teşkil edilerek Bitlis, Hakkâri veya Van vilayetlerinden birine bağlanması talep edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1388/56).

Mardin sancağına bağlı olduğu halde kaymakamlığının kaldırılmasıyla Bitlis vilayetine ilhak olunan Şırnak nahiyesinin, itibarını tekrar kazanarak eskisi gibi kaymakamlık haline getirilmesi için bölge halkı tarafından merkezi hükümete telgraflar çekilmiştir. Bunun üzerine sadrazamlık makamından yazılan tezkire gereğince; mahalli idare tarafından gerekli araştırma ve incelemeler yapılmadan Şırnak'ın kaymakamlık haline gelemeyeceği ve Bitlis vilayeti dahilindeki Eruh kazasına bağlılığının devam edeceği bildirilmiştir (BOA, DH. MKT, 1399/21). Şırnak'ın, Eruh kazasından ayrılarak başka bir vilayete ilhak olacağına beyan edilmesi üzerine Bitlis valisinin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği belgede; bu durumun hem emniyetin sağlanmasında güçlükler yol açacağı hem de vergilerin toplanmasında sıkıntılara neden olacağını, bu nedenle de Şırnak'ın eskiden olduğu gibi Eruh'a bağlı halinin devam etmesinin faydalı olacağı ifade edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1565/12). Siirt mutasarrıflığından bildirildiğine göre; Şırnak nahiyesinin, Siirt sancağına mülhak olduğu fakat daha yakın bir vilayete bırakılacağı söz konusu olmuştur. Bunun üzerine Şırnak'taki aşiretler vergilerini vermeyi reddederek, Diyarbakır ve Mardin'deki bazı aşiretlerin yaylaklarına zarar vermişlerdir. Böylece Şırnak nahiyesinin Eruh kazasından ayrılmasının uygun olamayacağı kanaatine varılmıştır (BOA, DH. MKT, 1569/98).

Eruh kazasına bağlı olan Şırnak nahiyesinin, Eruh'tan ayrılıp Diyarbakır veya Van vilayetlerine ilhak edilmesine karşı, ahali tarafından bu duruma tepki maiyetinde merkeze dilekçeler gönderilmiştir. Merkezden gelen telgraflarda ise bu konuda vilayetlerin görüşlerini bildirmeleri talep edilmiştir (BOA, DH. MKT, 1579/72). Bu defa da Şırnak'ın Bitlis vilayetine bırakılmasına karar verilmiş olacak ki Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen yazıda, Eruh kazasına bağlı olan Şırnak nahiyesinin Diyarbakır veya Van vilayetlerine bırakılması hususunda, Şırnak'tan gönderilen arzuhal ele alınmıştır. Buna göre; Şırnak kaymakamlığına bağlı olan Goyan ve Gürgil nahiyelerinin Hakkâri'ye, Dergul nahiyesinin Şırnak ile beraber Bitlis vilayetine ilhakına karar verilmiştir. Fakat hem Bitlis vilayetinin uzaklığı hem de ahalinin bu duruma karşı çıkması nedeniyle Şırnak nahiyesinin, Siirt sancağına bağlı olan halinin devamına karar verilmiştir (BOA, DH. MKT, 1732/68).

Şırnak'ın hangi vilayete bağlı olacağı konusu tartışılırken 1891, 1894, 1898, 1899, 1900 ve 1995 yıllarına ait Diyarbakır vilayet salnamelerinde hem kaza olarak hem de nahiye olarak Şırnak adına rastlanılmamaktadır. Aynı şekilde 1892, 1898, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayeti salnamelerinde de Şırnak kazası veya nahiyesi adına herhangi bir bilgi mevcut değildir. Şırnak'ın artık vilayet salnamelerinde yer almamasının temel nedeni hem kaza, hem de nahiye olarak idaresine son verilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Şırnak aşiret reisi Mehmed Ağa-ı Sorzade Abdurrahman, Adliye ve Maliye Nezaretlerine telgraflar çekip, Şırnak karyesinin mevkiî önemine binaen nahiye merkezi haline getirilmesi için istekte bulunmuştur. Telgraflarda, Şırnak'ın eskiden kaymakamlık merkezi olup, merkezin bin haneye yakın olduğu, çevresindeki köylerin toplamıyla on bini aşan haneye sahip olduğu fakat aşiretler arası çatışmalardan kaynaklanan can ve mal kaybından dolayı halkın burayı terk ettiğini bunun aynı zaman da devletin gelirlerinde de azalmaya yol açtığını ifade etmiştir. Mehmed Ağa-ı Sorzade Abdurrahman, canlarının ve mallarının güvenliğini sağlamak için halkın silahlandığını ve ziraî faaliyetleri bırakarak devleti zarara uğrattıklarını, yaylaya gidip gelen halkın güvenliği sağlanmadığı halde Şırnak'ın iyice boşalacağını ve buraların eşkıyalarla dolacağını da telgraflarında belirtmiştir. Bu nedenle Mehmed Ağa-ı Sorzade Abdurrahman tarafından Siird merkeze de telgraflar çekilmiş, bu telgraflarda Şırnak'ta güvenliğin sağlanması için polis ve asker desteği sağlandığı takdirde, Şırnak'tan kaçan halkın geri döneceği ve ticari canlılığını tekrar sağlanacağı beyan edilmiştir (BOA, DH, TMIK.S, 74/60).

28 Ekim 1909 tarihli Dâhiliye Nezareti Muharebat-ı Umumiye Dairesi tarafından Bitlis Vilayet-i Behiyyesine gönderilen, 13 Temmuz 1907 tarihli ve iki yüz otuz yedi numaralı tahrirata cevaben yazıldığı belirtilen belgede; Şırnak'ın kaza statüsüne getirilmesi gündeme gelmiştir. Belgede, Şırnak'ın Cizre ve Eruh kazalarıyla, Hakkâri livasından bir kısım toprakların ilavesiyle kaza haline gelmesinin hem idari hem de askeri açıdan uygun olmadığı ifade edilmiştir. Bu nedenle Eruh kazasının ikiye ayrılarak, aşiretlerin toplanma ve çatışma alanı olan Şırnak'ta bir kaza kurulması için, Diyarbakır vilayeti Cizre kazasına bağlı Silopi nahiyesinin ve Hakkâri sancağına bağlı Gel-i Goyan nahiyesi ile civardaki bazı köylerin Eruh'tan ayrılarak, Şırnak kazasına bağlanması Dâhiliye Nezaretinden talep edilmiştir (BOA, DH. MUİ, 27-1/25).

2. 7. Şırnak'ın Yeniden Kazaya Tahvili

Şırnak'ta merkezi idarenin tesisi için tayin edilen memurların aşiret reisleri tarafından tehdit edilmesi ve kazada meydana gelen aşiretler arasındaki çatışmalar, Şırnak'ın kaza statüsünden düşürülüp, nahiyeye dönüştürülmesine neden olmuştur. Bu durumdan hoşlanmayan Mehmed ve Osman Ağa gibi Şırnak'ın ileri gelenleri, sürekli olarak merkezi hükümete Şırnak'ın eski statüsüne kavuşmasını talep eden telgrafnâmeler göndermişlerdir (BOA, DH.MKT, 1565/12). Nihayet yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda Şırnak'ın eski statüsüne kavuşması gündeme gelmiştir.

Dâhiliye Nezaretinden gönderilen bir tezkireye göre yapılan araştırmalar sonucunda Bitlis vilayetine bağlı Şırnak nahiyesinin üç vilayet hududunda bulunması nedeniyle önemli bir konumda yer aldığı ve bu nedenle birinci sınıf bir kaza idaresi haline getirilmesi belirtilmiştir. Bunun için gerekli olan kırk altı bin sekiz yüz kuruşun da sekizinci kaza faslında vakfedilen arazilerden sağlanması istenir. Şırnak'ın kaza olma statüsüne tekrar kavuşması için konunun Meclis-i Umumi'nin toplantısında kanunen teklif edileceği ve yürürlüğe konulması beyan edilir (BOA, M.V., 235/7).

4 Mayıs 1914 tarihinde Dâhiliye Nezaretinden çıkarılan ve Sadrazam Mehmed Said Paşa ile Dâhiliye Nazırı Talât Paşa imzalı kanun tasarısına göre Şırnak'ın kaza olma durumu tekrar gündeme gelmiştir. Yine Meclis-i Mahsusa'da Şırnak'ın kaza olması hakkında görüşmeler yapılmış ve bu durum bakanların onayına sunulur. Dönemin Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Adliye Nazırı İbrahim Bey, Dâhiliye Nazırı Talât, Harbiye Nazırı Enver, Şeyh'ül İslam ve Efka-ı Hümayûn Nazırı Hayri, Sadrazam ve Hariciye Nazırı Mehmed Said, Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı Osman Efendi, Maârif Nazırı Mehmed Ferid, Ticaret ve Ziraât Nazırı Süleyman, Nafiâ Nazırı Mahmud, Şura-i Devlet Reisi Halil ve Maliye Nazırı Cavid Beyler Şırnak'ın yeniden birinci sınıftan bir kazaya tahvil olmasına onay vermişlerdir (BOA, İ..MMS., 184/2). Bundan üç gün sonra Dâhiliye Nezaretinden Bitlis vilayetine gönderilen bir başka belgede; Padişahın da Şırnak'ın birinci sınıftan bir kazaya tahvil edilmesine onay verdiği tespit edilmiştir (BOA, DH.İD., 149-2, /9). Yapılan görüşmeler neticesinde 23 Temmuz 1914'de Meclis-i Ayan'da bir kanun tasarısı yayınlanmış ve Şırnak yeniden resmen kaza statüsüne kavuşmuştur (BOA, İ.MLU., 7/56).

SONUÇ

XIX. yüzyılda başlayan modernleşme hareketlerine bağlı olarak, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen sosyal, ekonomik ve idari yapıdaki değişim ve dönüşümler, merkezden başlayarak zaman içerisinde tüm idari birimlere yayılmıştır. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda halkın can, mal ve ırz güvenliğinin sağlanacağı ve vergilerin herkesin gelirin göre alınacağı ifade edilmiştir. Bütün bunların sağlanması için de yeni bir takım uygulamaların ortaya çıkması gerekli görülmüştür. İdari yapıda yapılan reformların başında; hemen hemen her idari birimde meclislerin kurulması, yeni bir takım mahkemelerin teşkil edilmesi, belediyelerin faaliyete başlamaları ve hükümet konaklarının inşa edilmeleri gelmektedir.

İdari yapıda uygulanan reformların bir uygulama sahası da Şırnak kazası olmuştur. Şırnak kazasında yapılan idari reformlara uygun olarak 1875'te kaymakam tayin edilerek, kaza idare meclisi kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. Ayrıca kazanın hukuki işleri için kaza de'avi meclisi, beledi işleri için kaza belediye teşkilatı ve daha sonra ise halkın devletle olan iş ve işlemlerinin belli bir merkezden idare edilmesi için kaza hükümet konağı faaliyete girmiştir. 1886 yılı ve sonrasında kazada meydana gelen bir takım olaylar, Şırnak kazasının nahiyeye dönüştürülmesine neden olmuştur. Bu duruma karşı, kazanın ileri gelenleri kayıtsız kalamayarak merkeze gönderdikleri telgraflarla tepkilerini dile getirmişlerdir. Nihayetinde 23 Temmuz 1914'te Meclis-i Ayan'da yayımlanan bir kanun tasarısı ile Şırnak yeniden kaza statüsüne kavuşmuştur.

Şırnak kazasında modernleşme ile başlayan idari reformlara karşı büyük bir tepki oluşmamış, aksine reformlara uygun olarak yeni idari sistemler kurulmuş ve halk kısa zamanda bunlara adapte olmuştur. Kazanın nahiyeye dönüştürülmesi ve sonradan tekrar kazaya dönüştürülmesi kendi iç dinamiklerindeki çatışmalardan kaynaklanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA, DH, TMIK.S., Dosya No: 74, Gömlek No:60, Tarih: 21.Ş.1326. (M.18.09.1908).
 BOA, DH. MKT, Dosya No: 1565, Gömlek No: 12, Tarih: 13.Ra.1306.(M.17.11,1888).
 BOA, DH. MKT, Dosya No: 1569, Gömlek No: 98, Tarih: 27.Ra.1306.(M.01.12,1888).
 BOA, DH. MKT, Dosya No: 1579, Gömlek No: 72, Tarih: 25.R.1306. (M.29.12,1888).
 BOA, DH. MKT, Dosya No: 1732, Gömlek No: 68, Tarih: 27.L.1307. (M.15.06,1890).
 BOA, DH. MUİ, Dosya No: 27-1, Gömlek No: 25, Tarih: 13.L.1327. (M.28.10,1909).
 BOA, DH.İD., Dosya No: 149-2, Gömlek No: 9, Tarih: 11.C.1332. (M.07.05.1914).
 BOA, DH.MB..HPS. Dosya No:24, Gömlek No:24.
 BOA, DH.MB..HPS. Dosya No:29, Gömlek No:53.
 BOA, DH.MB..HPS. Dosya No:33, Gömlek No:59.
 BOA, DH.MKT, Dosya No: 1367, Gömlek No: 25, Tarih: Hicri 23.Z.1303 (Miladi 22.09.1886).
 BOA, DH.MKT, Dosya No: 1372, Gömlek No: 75, Tarih: 17.M.1304.(M. 15.10.1886).
 BOA, DH.MKT, Dosya No: 1388, Gömlek No: 56, Tarih: 03.R.1304.(M. 30.12.1886).
 BOA, DH.MKT, Dosya No: 1399, Gömlek No: 21, Tarih: 17.Ca.1304.(M.10.02,1887).
 BOA, İ. MVL. Dosya No: 321, Gömlek No: 13643, 21.Ra. 1271. (M. 12.12.1854).
 BOA, İ..DH.. Dosya No: 787, Gömlek No: 63952.
 BOA, İ..DH., Dosya No:789, Gömlek No: 64111.
 BOA, İ..MMS., Dosya No: 184, Gömlek No: 2, Tarih: 08.C.1332. (M.04.05.1914).
 BOA, İ.MLU., Dosya No: 7, Gömlek No: 56, Tarih: 30.Ş.1332. (M.23.07.1914).
 BOA, M.V., Dosya No: 235, Gömlek No: 7, Tarih: 07.C.1332. (M.03.05.1914).
 BOA, MAD.d., Dosya No: 13312.
 BOA, ŞD., Dosya No: 1454, Gömlek No:48.
 BOA, ŞD., Dosya No: 1460, Gömlek No: 24, Tarih: 24.09.1301. (M.18.07.1884).
 BOA. MFB. 48.
 BOA., A. MKT. MHM., Dosya No: 183, Gömlek No: 89.
 BOA., A. MKT., Dosya No: 106, Gömlek No: 35.
 BOA., İ. DH., Dosya No: 64, Gömlek No: 5179.

2. Salnameler

- Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi, (h.1292, m.1875). 7. Defâ.
 Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi. (h.1300, m.1883). 10. Defâ.
 Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi. (h.1302, m.1885). 12. Defâ.
 Vilayet-i Diyarbekir Salnamesi. (h.1293, m.1876). 8. Defâ.

3. Şerhiye Sicilleri

- Diyarbakır Şerhiye Sicili, No: 352.

4. Kaynak Eserler

- Ahmed Lûtfî Efendi. (1999). Vak'anuvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi, C. VI-VII-VIII, Haz. Yücel Demirel, Tarih Vakfı Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
 Cevdet Paşa. (1991). Tezâkir, C.1-12, Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
 Hamlin, C. (1877) Among The Turks, New York
 Mahmud Celaleddin Paşa, (1983). Mir'ât-ı Hakikat, Haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yayınları, İstanbul.
 Mehmed Memduh Paşa. (1990). Mir'ât-ı Şuûnât (Tanzimattan Meşrutiyete I), Sad. Hayati Develi, Nehir Yayınları, İstanbul.

5. Süreli Yayınlar

- Takvim-i Vekâyi, Def'a 281, 29 Muharrem 1261/7 Şubat 1845.
 Takvim-i Vekayi, Def'a 293, 8 Zilkade 1261/8 Kasım 1845.
 Takvim-i Vekâyi, Def'a 360, 5 Muharrem 1264/13 Aralık1847.
 Takvim-i Vekayi. Def'a 238. 3 Muharrem 1258/14 Şubat 1842.

6. Araştırma-İnceleme Eserler

- Avcı, C. (2006). Naib, Diyanet İslam Ansiklopedisi, c.32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 311-312.
- Barkan, Ö. L. (1943). Osmanlı İmparatorluğunun Teşekkülü Meselesi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 1(2), 343-356.
- Belgesay, M. R. (1999). Tanzimat ve Adliye Teşkilatı, Tanzimat 1, MEB Yayınları, İstanbul, 211-220.
- Beyoğlu, S. (2013). İmparatorluktan Milli Devlete Geçiş Sürecinde Demokratik Gelişmeler, Türkiye’de Demokrasi ve Parlamento Tarihi, Ed. Şaduman Halıcı, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Çadırcı, M. (2006). Tanzimat’ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856), Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Ed. Halil İncalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 197-208.
- Çadırcı, M. (2013). Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Çadırcı, M. (2017). Tanzimat Sürecinde Türkiye (Ülke Yönetimi), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Durhan. İ. (2008). Tanzimat Döneminde Osmanlı Yargı Teşkilatındaki Gelişmeler, Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, XII(3-4), Erzincan.
- Efe, A. (2010). Osmanlı Devleti’nde Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassılık Örneği, Tarih Dergisi, 49, İstanbul, 59-89.
- Ekinci, E. B. (2004). Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri, Arı Sanat Yayınları, İstanbul.
- Eryılmaz, B. (2010). Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Eryılmaz. B. (2002). Türk Belediyeciliğinde Demokrasi Geleneği, Türkler Ansiklopedisi, C.13, Yeni Türkiye Yayınları. Ankara.
- Gençoğlu, M. (2011). 1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Çankırı, 2(1), 29-50.
- Güneş, M. (2014). Osmanlı Devleti’nde Kaymakamlık (1842-1871), Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Güneş, M. (2015). Osmanlı Döneminde Vilâyet İdaresinin Esasları, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- İncalcık, H. (1941). Tanzimat Nedir?, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, 1, Ankara, 237-263.
- İncalcık, H. (1990). Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi, Çev: Mehmet Özden-Fahri Unan, Türkiye Günlüğü, 11, Ankara, s. 30-41.
- İncalcık, H. (2009). Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, C.1, Eren Yayınları, İstanbul.
- Karal, E. Z. (2007). Osmanlı Tarihi (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), c.VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karal, E. Z. (2011). Osmanlı Tarihi, TTK Yayınları, C.VII, Ankara.
- Köprülü, F. (1991). Osmanlı Devletinin Kuruluşu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ortaylı, İ. (1994). Tanzimat Devri ve Sonrası İdarî Teşkilât, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi, I, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul, 283- 334.
- Ortaylı, İ. (2008). Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi, Cedit Neşriyat, Ankara.
- Ortaylı. İ. (2000). Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sakaoğlu, N. (1985). Hükümet Konağı, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e, Tarih Sözlüğü, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Saydam, A. (2015). Osmanlı Medeniyeti Tarihi, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Shaw, S. J. (1992). Local Administrations In The Tazminat, 150. Yılında Tanzimat, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 33-50.
- Ünal, F. (2011). Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yasal ve Yapısal Dönüşümü, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (30).
- Yazıcı, N. (2008). Trabzon Örneğinde Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Hükümet Konağı Binaları, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 1(5) 943-959.
- Yılmazçelik. İ. (1999). Diyarbakır Eyaletinin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864), Osmanlı 6 (Teşkilat), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.